

ԼԵՋՈՒԱԽՕՍԱԿԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ՄԱՆՐՈՒՔ*

1. Անալ :

Անալ բայը ստուգարանում է: Այդ բայը նշանակում է լսել, ականջ դնել. եւ տրոհելի է իբր անա-ալ. Հետեւապէս իր արմատն է անա: Այս արմատը սակաւածին է. անաալ-ը միակ բառն է կարծեմ, որ ածած է այդ արմատի շնորհիւ:

Անա արմատը եւ կշռում եմ լատ. *ansa* (Քր. *anse*) բառի հետ, որ նշանակում է ամանների ականջաձեւ բռնելիք: Դրան մեր ժողովուրդն ասում է ունգ կամ ունկ: Սրանք մեր հին «ունկն» բառն են, որ նշանակում է ականջ: Ունկն բառը ականջ իմաստով չբացած է մեր բարբառներում, բայց մտածութեան այն ընթացքը, որ ամանների բռնելիքը համարած է նրանց ունկը, այսինքն ականջը՝ մնացած է ժողովուրդի մէջ: Կամուլի երկու ծայրերին ժողովուրդն ասում է «կամուլքի ականջ»: Ինչպէս կաթնասն բռնում են երկու ունկերից, այսինքն ականջներից եւ վեր են առնում, այնպէս էլ կամուլքը կախում է իր երկու ականջներից, այսինքն՝ ունկերից:

Որ ունգ եւ ունկ բառերը մեր հին ունկն բառն են՝ երեւում է նրանց յոգնակի ձեւից, որ է բնգնեթ, բնկնեթ, նշանակում է նրանց եղակին եղած է ունգն եւ ունկն: Գալով գ եւ կ հնչիւններին՝ նրանք լծորդ են, այսպէս խորամանկ — խորամանգ, երկինք — երգինք (գաւառական արտասանութեամբ):

Այսպէս ուրեմն ունգ եւ ունկ նշանակում են ականջ, ունկն, լատ. *ansa*, Հետեւապէս անա-ալ՝ նշանակում է ականջել, ունկել: (Ականջել բայն իբր նորարանութիւն կարելի է հանդիպել Շանթի «Հին Աստուածներում»):

Հայի մտածութեան ընթացքով է գնում եւ յայնի մտածումը, օճ որի սեռականն է օճօճ նշանակում է թէ ականջ եւ թէ ամանի ունկ, օճօճ նշանակում է երկու ականջաձեւ ունկ ունեցող, երկականջ, երկունկն:

Միւս կողմից լսել եւ ականջ բառերը արմատակից են. յուն. *αῖω* — լսել եւ օճ ականջ նոյն ենթադրական արմատն ունին,

* Խիզակն այս «Մանրութեան» կը հրատարակենք վերապահութեամբ: Եւր. Հանդ. Ամս. յի:

որ է՝ 'AF.¹ իսկ լատ. *audire* բայը, որ նշանակում է լսել համարում է ծագած *auris* — ականջ բառից² Մտածութեան նոյն ընթացքով անա արմատը, որ ըմբռնուած է իբր ունկն եւ ականջ՝ տուած է անաալ բայը, որ է լսել: Թէ հին լատինացին եւ թէ հին հայը լսելու գործողութիւնն ըմբռնած են իբր ականջել, ունկել (թող ներուի մեղ վերջին բարբարոս բառը):

Անա արմատը փոխառութիւն է թէ բնիկ՝ չեմ կարող ասել. պէտք եղած գրքերը չունիմ այս մասին կարծիք յայտնելու համար: Հմուտներին կը մնայ այս կէտը պարզել:

2. Բիւր :

«Հազար եւ բիւր իրանական են» գրում է Ա. Մէյէ (Gram., էջ 73): «Քանի հազար ակնայտնի կերպով իրանական է, բիւր բառը նոյնպէս պէտք է եկած լինի իրանականից» գրում է մի ուրիշ տեղ (Rev. d. ét. Arm., հատ. IV, պր. 1, էջ 110): Ն. Մառ այդ բառի հին արտասանութիւնը համարում է բիւր, հիմնուելով նոյն բառի հին վրացական տառադարձութեան վրայ, որ է *ბიური* — բեւերի — այսինքն՝ շատ, բազում (Грамм. др. арм. яз, էջ 21):

Եւ կարծում եմ բառն իսկապէս իրանական է եւ իր բուն նշանակութիւնն է անհամար:

Ահաւաստիկ հիմքերս:

1. Յայտնի է, որ եր յաճախ արդիւնք է ի եւ ա ձայնաւորների ձուլման. այսպէս բարի-ա- կամ > բարեկամ, հետեւապէս՝ իա = ե:

Ձուլման այս երեւոյթը նախագրական է, քանի որ բարեկամը ոսկեղարեան բառ է. այս հիման վրայ բիւր բառը կարելի է վերականգնել իբր *բիւր:

2. *Բիւր բնական է, որ արտասանուած է իբր *բիւրը. այսինքն չի գուցա՝ ձայնի մէջ մի թմրած ձայնաւոր կայ, որ է դարձած:

Կարծում եմ այդ ձայնաւորն ա է: Այս հաշուով *բիւր ձեւը կարող է վերականգնուիլ իբր *բիւրա, ուր շեշտը վերջնից վանկի վրայ լինելով՝ վերջին վանկի ձայնաւորը պիտի օրինապէս սղէր եւ դառնար

¹ Տե՛ս M. A. Bailly, Dict. Gree-français, Արմատների ցանկը, էջ 2202:

² Տե՛ս L. Cledat, Dict. etymologique de la langue française, ձեւ բառը, էջ 182, 10 գ. տպ:

ը, որ Ս. Մաշթոց չհրահանգեց դրել: Այսպիսով *բիա'ւար պիտի դառնար *բիա'ւր, իսկ սա բիւր:

3. Երկու ձայնաւորների միջեւ երեւցող լը յաճախ մ է. այսպէս մըջիւմն — մըջիւն (արտասանիր մըջիւրն), պաշտա'ւմն > պաշտա'ւան > *պաշտա'ւրն > պաշտա'ւն Այս հիման վրայ *բիա'ւար կարելի է վերականգնել իբր *բիա'ւար:

Արդ՝ բի պարսկ. Ժխտական մասնիկն է իսկ *ամար, մեր համար (հաշիւ) բառն է մերկացած, այսինքն՝ հ կորցրած: Հի կորուստը սովորական է օր. համար (վասն) եւ ամա (Թիֆլիս). Սայաթ-Նովան գրում է:

Աշխարումս ախ չիմֆաշի քանի վուր եար իս ինձ ամա

այսինքն՝ ինձ համար: Հի անկումը նախագրական երեւոյթ է. այսպէս՝ երկերիւր, որ Ա. Մէյէ իրաւամբ վերականգնում իբրեւ *երկի(հ)արիւր (Gram., էջ 73): Համար — ամար (հաշիւ) բառին կշռում է պրս. شمار — շումար — բառը, իսկ բեր բառի նախաւոր *բիամար ձեւին կշռում է պրս. بشمار — բիշումար բառը, որ նշանակում է անհամար, անհաշիւ եւ թէ՛ կազմով թէ՛ իմաստով նոյնանում է մեր *բիաւար > բեր > բիւր բառին: Բիւր բառի նշանակութիւնն իբր տաս հազար՝ յետագայ իմաստաբանական զարգացման արդիւնք է:

Այսպիսով բիւր բառի հոլովոյթն ստանում է հետեւեալ կերպարանքը. *բիա'ւար > *բիա'ւար > *բիա'ւր > բե'ւր > բիւր: Հասկանալի է, որ հոլովոյթի այս փոփոխութիւնը ցուցադրական արժէք ունին եւ ոչ ճշտիւ ժամանակագրական:

Նոյն կազմութիւնն ունի անշուշտ եւ հարիւր բառը, որի ստուգաբանութիւնը յայտնի չէ:

Նա եւս վերականգնելի է հետեւեալ յետագարձ փոփոխով հարիւր < հարե'ւր < *հարիւր < *հարիա'ւար < *հարիա'ւար: Մենք ստացանք *հարի եւ *ամար, որ է համար: Ի՞նչ է *հարի: Անշուշտ սա մեր լեզուական ընտանիքի նոյնիմաստ արժատների համարժէքն է, սն. *catá-m*, յուն. *ἑκαττόν*, գնդ. *satam*, լատ. *cent-um*, գոթ. *hund* ալին (K. BRUGMANN, Gram. Comp., 162 եւ այլուր): Ի՞նչ են նշանակում իբր *cat*, *kat*, *sat* եւ այլ արմատները — յայտնի չէ: Այդ հաշուի մէջ կը մտնի եւ մեր *հարի-ն:

Յետագայ որոնողը պէտք է հետամուտ լինի գտնելու այն հնչաբանական օրէնքները, որոնց հիման վրայ ենթադրական նախաւոր **ḫmtó-m* ձեւից ծագած է *հարի ենթադրական բաղադրիչը մեր հարիւր բառի (BRUGMANN., էջ 129): Առ այժմ ես հնար չունիմ այդ հոլովոյթը ցուցադրելու: Յամենայն դէպս հարիւրն իբր նախաւոր *հարիւաւար կարծում եմ ճիշտ վերլուծութիւն է, եթէ բիւր բառին տուած մեկնութիւնս ճիշտ համարուի:

3. գան ըմպել, ծեծ ուտել:

Զարմանալի չէ՞ որ մեր նախահայերը ծեծը (գան) խմում էին, իսկ մենք ուտում ենք: Ի՞նչն է սրա պատճառը: Պատճառն այն է, որ այդ ոճը հայերէն չէ այլ փոխառութիւն է մեր հարեւան Իրանից, ինչպէս «փող հարկանել» ոճը, որ պահլաւական փոխառութիւն է եւ ոչ հայի մտածում (տես. A. MEILLET, Gram. XV): Հայն այսօր ասում է «փող փչել», «գոլուռնա փչել» եւ մեր խելքին մօտ է, որովհետեւ փողը փչելու գործիք է:

Պարսիկն այսօր ասում է *چوردن* — ապտակ ուտել, որ անշուշտ հին ոճ է: *چوردن* բառը թէ՛ ուտել է նշանակում թէ՛ խմել: *چوردن* — հաց ուտել, *آب چوردن* — ջուր խմել: Հին հայը *چوردن* բայն առած է խմել իմաստով եւ ասած է «գան ըմպել», իսկ նոր հայը — չգիտեմ ո՞ր տեղից¹ — նոյն բառն առած է ուտել իմաստով եւ ասած է «ծեծ ուտել»:

Ահա թէ ինչու հնրերը ծեծը խմում էին, իսկ նորերն ուտում են:

4. գոյգ եւ կէնտ:

Ի՞նչ է գոյգ եւ ի՞նչ է կէնտ: Վերջին բառը չկայ Առձեռն բառգրքի մէջ. ես տառագարձում եմ կէնտ եւ ոչ կէնտ: Այն բարբառներում, ուր ե-ը լաւ արտասանում են իբր *ye* — չեմ լսած *kyent* արտասանութիւն, այլ մաքուր է — կէնտ:

Կարծում եմ գոյգը այն տեսակ բառ է ինչպէս զարբուց, զարմանք եւ այլն, որ ունին նաեւ առանց գ-ի արբուց, արմանք: Այս հիման վրայ գոյգ նոյն է ոյգի. իսկ ոյգ նշանակում է ոտք որ երկու հատ են:

Կէնտ ենթադրում է մի նախաւոր ձեւ — *կայնտ. նկատելով որ *f* եւ *ly* լծորդ են.

¹ Խոսքի չկայ թէ թուրքերէնէ, հմտէ *طباقي*. Խոսք. «հանդ. ամս. ր»:

ծասկել-ծասքել, պասկել-պասքել, բար-կառ, կար-կառ եւ այլն > ենթադրելի է նաեւ քայնք ձեւը, որ հայերէն բառ է եւ զօկերի (Գողթան) բարբառով նշանակում է քիթ, որ ինչպէս գիտէք մի հատ է: Քայնթից է քինթ բառը արեւելեան բարբառներում եւ Ղարաբաղցոց քէնթը, որ մեր կէնտի ձեւն ունի արդէն՝ այլ զարձնելով է:

Այսպիսով զոյգ նշանակում է ոտքեր, իսկ կէնթ — քիթ. եւ հարցնել խաղի Ժամանակ «զոյգ թէ կէնտ»՝ միեւնոյն է թէ ասել, «ոտք թէ քիթ» աշխիւքն երկու թէ մէկ:

5. քօն եւ իր ընտանիք:

Թօն նշանակում է թացութիւն, թաթաւ, գրում է Առձեռնը. քօնընկեցք — շատ անձերեւ. քօնուտ — անձրեւոտ, խիստ թաց: Արեւելեան բարբառներում քօն պարզապէս նշանակում է անձրեւ: Ժողովրդական երգն ասում է.

Ամբել ա քօն չի գալիս,
Մքնել ա տուն չի գալիս.

ուր քօն անձրեւ է նշանակում:

Թօն — նոյն է թէ քաւն: Այս բառի շուրջ ժողովուրդն իբր յղալով՝ ստեղծած է *քայն նախաձեւը, որից օրինապէս ծագած է քէն բառը, որ չկայ Առձեռն բառգրքի մէջ: Թէն նշանակում է թաց: (Հմ. յաւոնց > յօւոնց, եւ *այտոց > էտոց. երկուսն էլ նոյն գործիքի անուններն են: Նկատէք նաեւ անց. անկ. եղ. Յրդ գէմքը *նառէյր > նառէր, եւ *նառէր > նառիւր, ուր լ = յ: Ինչպէս տեսնում էք լ եւ յ այս փոխանակումը հին երեւոյթ է. «ի մէջ արանց իմաստնոց եւ հրմտագունից բան ճառիւր» գրում է Սորենացին Ա, գ):

Թաւն բառի վեջին լն խմբի մէջ թմբած է մի ձայնաւոր եւ բառն անշուշտ երբեմն արատասանուել է իբր քաւն: Այդ ձայնաւորը կարծում եմ ան է եղած եւ քաւն ամփոփումն է քաւն ձեւի, որ չեղան եղած է վերջնթեր վանկի վրայ, որի պատճառով վերջին վանկի ար սղած է եւ չքացած՝ ախի տալով օր հնչում:

*Թաւն ձեւը տրոհելի է իբր *քաւն եւ կազմութեամբ նման է խածն, վազն, կծն եւ այլ բառերին, որոնք նշանակում են խածող, կծող, վազող, կամ խած անող, վազ անող եւ այլն: Այս հաշուով *քաւն պիտի նշանակէր *քաւ անող:

Ի՞նչ է *քաւ. նրա իմաստը կարելի է գուշակել իր կրկնաւոր ձեւից, որ եղած է *քաւքաւ եւ սրանից ծագած է քաւքաւ. իսկ սա նշանակում է թրջել, թաց անել, խիստ անել: Ուրեմն *քաւն > քաւն > քօն նշանակում է թաց անող թրջող:

Թաւքաւ բառի մի տարբերակն է քաւքաւ բառը, որից քաւքաւի կամ քաւքաւի կրկնաւոր ձեւ, որի բաղադրիչ տարրն է քաւ, սա կշռում է քաւ ձեւին: Սրանից են կազմուած արմաքաւքաւ, ցխաքաւքաւ եւ նման բառերը: Թաթախել նշանակում է որ եւ է իր միւրձել մի հեղուկի մէջ կամ տոգորել մի հեղուկով: Այստեղ մենք գրում ենք լս եւ լի մի հետաքրքրական լծորդութիւն, որ իմ կարծիքով մեկից միւսին անցած է հի միջոցով եւ այս երեւոյթի տարազն է լ = հ = լս: Այս արտասովոր հաւասարութեան խնդիրը շատ խնդիր կը վերցնի, ուստի առժամապէս թողնում եմ բաց: Անվիճելի է սակայն որ քաւքաւ եւ քաւքաւ թէ՛ իմաստի եւ թէ՛ կազմութեան տեսակէտով սերտ առնչութիւն ունին:

«Թաւան ձեւի շուրջ յետադային առաջ եկած մի հնչիւն եմ համարում: Ինչպէս պաշտաւման բառը դարձած է *պաշտաւն > պաշտաւն > պաշտօն, այնպէս էլ *քաւն > քօն բառի համար ենթադրելի է մի նախաւոր *քաւն-ան ձեւ, ուր մը երկու ձայնաւորի միջեւ դարձած է լ (Հմ. մրջիւմն > մրջիւրն < մրջիւն):

Ուրեմն հնագոյն արմատն եղած է ոչ թէ քաւ, այլ քաւն: Նկատելով որ թէ մեր լեզուի եւ թէ հնդեւրոպական լեզուախմբի մէջ ընդհանուր օրէնք է ն եւ մ ձայնաւորների լծորդութիւնը (BRUGMANN, Abregé de gram. comp.) ապա *թամ ձեւի հետ միասին ենթադրելի է քան ձեւը, որից՝ քան = քաց ուտելիք. Թանալքըջել, թաց անել, թաթախել: Այս ընտանիքին է պատկանում եւ քաց բառը, որ սակայն հաստատելու համար նախապէս շատ ընդարձակ պէտք է խօսել ց ձայնի էութեան մասին: Այս հարցը նոյնպէս թողնում եմ առկախ:

Նկատելով, որ քն լծորդ է տին (Հմ. տեր-եւ — որ ես բնիկ հայ բառ եմ կարծում եւ ոչ ասորական փոխառութիւն — եւ քեր — վարդի թեր, ծաղկի թեր, աշխիւքն փերթ) — քաւ արմատի մի տարբերակը կ'ունենանք

* տամ ձեռով, որից տամ-ուկ, որ նշանակում է թաց եւ տամկութիւն — թացութիւն: Տամուկ բառի կազմութեան համար համեմատիր բնուկ, քրտնուկ, որ հանդիսանում ենք ժողովրդական երգի մէջ:

Դեռ բնուկ էր, քրտնուկ էր իմ ետքը:

որ այդ բառերը նշանակում էր դեռ քնած էր, քրտնած էր իմ ետքը: Ուրեմն տամուկ — նշանակում է թաց եղած, թրջուած:

Թամ արմատի * քամ-ան ձեւի պէս տամ արմատն եւս պէտք է որ ունեցած լինի * տաման մի ձեւ, որ պիտի նշանակէր տամ անող, այսինքն թրջող, թաց անող: Իսկ այդ * տաման ձեւը վերի կարգով պիտի դառնար * տաւան, որից վերջին ձայնաւորի սղումով — * տաւըն, իսկ սրանից — տաւն, որ է տօն:

Այսպիսով մեր տօն բառի նախաւոր իմաստն էր տամ անող, կամ որ նոյն է՝ թամ անող, այսինքն անձրեւ, թօն:

Տօն բառի այս հին իմաստը տարօրինակ չի թուայ եթէ նկատենք, որ լեզուն շատ հին երեւոյթ է, ամէնից յետամնաց վայրերի ցեղերն անգամ այսօր խօսել գիտեն: Քաղաքակրթութեան երեք հին շրջաններում — որսորդական, հովուական եւ երկրագործական — անձրեւը միշտ խանգարած է մարդկանց աշխատանքը, բռնադատած է իր որջի, հիւղի կամ խրճիթի մէջ անգործ ու պարապ նստել: Այբբանակ որսորդի աշխատանքը անձրեւին պէտք է ընդհատուէր, որովհետեւ քօն էր, տօն էր, այսինքն թամ անող կամ տամ անող էր գալիս վերից: Մեր տօն բառի լատիններէն համարժէքը *feriae* ընդհանրապէս նշանակում է աշխատանքի ընդհատում, հանգիստ, պարապ: Երբ անձրեւ էր գալիս հին մարդը հարկադրաբար մնում էր անգործ, պարապ: Երբ կեանքի զարգացման հետեւանքով կամովին ստեղծուեցան անգործութեան, աշխատանքի ընդհատման, պարապութեան օրեր, այսինքն տօներ — այս նոր երեւոյթը որակուեցաւ հին բառով, որ է տօն: Թէ ինչո՞ւ տօն եւ ոչ քօն սա մի խնդիր է, որ դժուար է լուծել. որովհետեւ գեո հաստատապէս լուծուած չէ թէ որդեօք ք ձայնի մերկացումն է, առ թէ տ ձայնի թաւացումն է քն: Այսինքն քօն բառն է հնագոյն կերպարանքը տօն բառի թէ տօն բառը՝ քօն բառի: Այս կարգի բառերի ցեղակցութիւնը հաստատուել — արդէն նշանակում

է ստուգարանել: Մնացածը մի խնդիր է, որ ընդհանուր լեզուագիտութեան կը վերաբերի:

Այսպիսով ինչպէս տեսանք տօն եւ քօն նոյն բառի տարրեր ձեւերն են եւ երկուսն էլ նշանակում են անձրեւ: Նրանք, որ համեմատական բառերքեր ունին՝ կարող են որոնումներ կատարել այս ուղղութեամբ եւ տեսնել թէ արդեօք տօն նշանակող օտար բառերը որեւէ կապ ունին անձրեւի հետ: Ես հնարաւորութիւն չունիմ այդ աշխատանքը կատարելու:

Ն. ԱՂԱՍԵԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԴՐՈՋԵԱՆ ԿՈՐԻՆՆԻ ՅՈՐԴՋԸ

«Հանդէս Ամսօրեայ»-ի մէջ, 1927, Թիւ 9, պ. Ֆնտղեան հաճել է պատասխան գրել մեր գիտողութիւնների առթիւ, տպուած նոյն հանդէսում:

Պ. Ֆնտղեան մի գիւտ է արել, Կորինի մի հատուածի մի նոր մեկնութիւն: Որպէս ապացոյց, որ ինքը ճիշտ է հասկանում յիշեալ հատուածը, կոչ էր արել Փոքր-Կորինի եւ Ագաթանգեղին, որ սրանք եւս իրեն իբրեւ թէ համամիտ են: Ահա՛ իր յայտարարութիւնը, «Փոքր-Կորինի եւ Ագաթանգեղ յանկարծահասով մահ չեն հասկանար»:

Արդ մենք ցոյց տուինք, որ այս կոչումը յանրաւի է, ոչ Փոքր-Կորինի եւ ոչ Ագաթանգեղ պ. Ֆնտղեանի գործին վիաներ չեն: Կարծեմ, պարզ է խնդիրը:

Բայց տեսէ՛ք, ինչպէս է թլուրում հարցը պ. Ֆնտղեան ասելով, որ մենք զբաղուած ենք Կեղծ-Կորինով, փոխանակ հարազատի, «իբր ուղիղը գերադասելով», այլ եւ ուղում ենք որպէս թէ «Կեղծ-Կորինով ուղղել հարազատը»: Մտքի այս խոտորումը ներելի չէ բնական միջեւ անգամ պ. Ֆնտղեանի նման բանասէրին: Հակառակորդին հասկանալը եւ իր ասածը յիշելը առաջին եւ տարրական պահանջն է ամէն մի վէճի, առանց որի վէճն իսկ դառնում է ժամապաճառութիւն: Սրանով պ. Ֆնտղեան կրկնակի մեղանշում է, զրպարտելով նախ Կեղծ-Կո-